

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 32

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2014

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'arqueologia, prehistòria i història antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferrán Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Pau Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Gráficas Castañ, S.L.

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS·170-95

SUMARI

Pàgs.

Articles

J. CASABÓ. La esfera de Cova Foradada (Xàbia, Marina Alta), un objeto singular de los inicios del paleolítico superior	5
D. ROMÁN, I. DOMINGO. Excavacions en la balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca, Els Ports)	13
A. MINGO ÁLVAREZ, J. BARBA REY, M. Á. GARCÍA VALERO, R. BERZOSA DEL CAMPO. El yacimiento prehistórico de Los Casares (Riba de Saelices, Guadalajara): revisión del material lítico y cerámico depositado en el Museo Arqueológico Nacional y sus implicaciones crono-culturales	21
A. OLIVER. Perros en el culto, la economía y el prestigio de los iberos	43
F. FALOMIR, J. LUJÁN, M. BURDEUS. Una nova necròpoli tumular en la Foia de Zucaina: Peñas de Villanueva (Zucaina, Alt Millars)	63
R. JÁRREGA. Revisión crono-tipológica de un grupo de cerámicas africanas de cocina: la forma Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12	67
F. ARASA, G. AGUILELLA, X. MESADO. Algunes peces arqueològiques conservades al Palau-Castell de Betxí (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre l'activitat arqueològica de Pascual Meneu (1857-1934)	77
L. PÉREZ . Vestigios del culto a Ceres en la Valentia romano-republicana	95
F. ARASA. Troballa de dos fragments de la inscripció CIL II2/14, 767 (Alcalà de Xivert, Castelló)	117
D. LEAL. A. GARCIA, F. ARASA. Un lot de materials arqueològics del jaciment romà de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea, Castelló)	125
P. MEDINA. Dos nous contrapesos de <i>torcularium</i> a la comarca de l'Alcalatén (Castelló)	133
N. MESADO. Disquisiciones en torno a la Vía Augusta en la provincia de Castellón	137
S. SELMA CASTELL. Les torres nord i sud-oest del Castell d'Orpesa (La Plana Alta), intervencions i recuperació	223
J. M. TORREGROSSA. Hallazgos monetarios en el Mas de la Segarra (Vilar de Canes, Alt Maestrat - Castelló)	235
F. LÓPEZ BRAVO, S. DELAPORTE, J. BENEDITO NUEZ, M. CLARAMONTE CHIVA, J. M. MELCHOR MONTSERRAT. A propósito de unas púas de rastrillo y otros materiales metálicos de época medieval procedentes de Sagunto	241
Memoria de actividades del Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Prehistóricas. Diputación de Castellón, 2013	257
Normas de publicación	265

Troballa de dos fragments de la inscripció *CIL II²/14, 767 (Alcalà de Xivert, Castelló)*

Ferran Arasa i Gil*

Resumen

Se presentan dos fragmentos de una inscripción que corresponden con la *CIL II²/14, 767 = IRPV II 89*, que hasta el momento se consideraba perdida desde finales del siglo XVIII.

Palabras clave: epigrafía, romano.

Abstract

We present two fragments of an inscription (*CIL II²/14, 767 = IRPV II 89*), considered lost since the final of eighteenth century.

Keywords: Epigraphy, Roman.

Presentem dos fragments d'una inscripció que van ser localitzats per M. Seder Sos en un marge agrícola del camí que porta al Mas de la Bassa de Bosch (Alcalà de Xivert), a qui vull agrair la comunicació de la troballa; com veurem més endavant en la documentació analitzada, segons els primers autors que l'esmenten aquest epígraf es va trobar a la partida d'Almedíxer del terme municipal d'aquesta població. La troballa va ser comunicada al SIAP, el director del qual, A. Oliver, li la va comunicar a l'autor d'aquesta nota, que va veure els fragments el 9/05/2014 (núm. registre 1611). L'equip del SIAP, al qual vull expressar el meu agrairment, em va facilitar tota la informació sobre la peça i el seu estudi. Els dos fragments encaixen i pertanyen a la part superior de la cara anterior d'un monument funerari (Fig. 1), possiblement una ara de considerables proporcions. Estan trencats per les parts superior, inferior i posterior, i conserven l'inici dels costats laterals. Els angles de la cara frontal i les línies de fractura estan esportellades i la cara frontal del fragment dret es troba molt desgastada. La pedra és calcària grisa, però els dos fragments presenten coloracions diferents per haver estat en part exposats a l'aire lliure i en part ocults. Els dos corresponen a una mínima part del monument.

Dimensions conjuntes: (46) x 62,5 x (11,5) cm
Amplària màxima del camp epigràfic: 46,5 cm
Altura de la cornisa: 24 cm
Amplària del marc motllurat: 4 cm
Altura de les lletres: 3,5-3,8 cm

M(arco) Sulpicio [++++]ur

La part conservada correspon a la primera línia del text, que resta mig esborrada en el fragment de la dreta; tot just per davall es troba la línia de fractura. Es poden llegir el prenom i el *nomen* en datiu, al qual segueix un espai on caben 4/5 lletres, un traç inclinat que deu pertànyer a una V i l'ull d'una P o R. No es veu interpunció entre les dues parts del nom que es reconeixen. La incisió és poc profunda, la lletra és petita i no presenta reforços. Com a trets paleogràfics remarcables podem dir que els braços de la M són oberts, les sines de la S són suaus, el traç inferior de la L és curt, l'ull de la P és petit i la O és rodona. El text està inscrit en un marc motllurat situat a 4,5 cm per davall de la cornisa que consta d'una *cyma recta* i un xamfrà. Aquesta presenta una motllura formada –de dalt a baix– per una faixa, una mitjacanya, una

*Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28, 46010 València. Ferran.Arasa@uv.es.

Figura 1. Els dos fragments recuperats de la inscripció CIL II²/14, 767.

cyma recta, un xamfrà invers, una *cyma recta*, un llistell i un xamfrà. Sobre ella es conserva part del coronament del monument fins a 7,5 cm d'altura. En la seua cara anterior es veu l'extrem inferior de la decoració en baix relleu que sembla constar d'un element vertical al centre i dos motius asimètrics als costats impossibles d'identificar.

Pel lloc de la troballa, situat en l'extrem sud del terme municipal d'Alcalà de Xivert, i també per la part conservada de la primera línia del text, aquests fragments poden identificar-se amb seguretat com pertanyents a la inscripció CIL II²/14, 767 = IRPV II 89 que es donava per perduda des de finals del segle XVIII. Aquesta l'esmenta per primera vegada el canonge tortosí A. Cortés en 1743. Entre els papers que a la seua mort en 1843 va deixar el canonge de Vic (Barcelona) J. Ripoll i Vilamajor, hi havia dues versions de la memòria que A. Cortés va enviar en 1747 a la *Real Academia de la Historia*. En una d'elles, sens dubte preliminar, esmentava dues inscripcions d'aquesta localitat que per alguna raó no van passar a la versió definitiva, com es pot comprovar tant a la còpia de Vic com a la de Madrid

(Mayer, 1984: 40, 49; Mayer, Rodà, 1985: 167-168). En el manuscrit, del qual hem pogut consultar una còpia per gentilesa del professor M. Mayer (UB), a qui volem agrair la seua amabilitat, es reproduïx el text mig esborrat i s'assenyala la seua localització aproximada, tipus de pedra i dimensions (Fig. 2). Sembla que l'autor no degué veure la inscripció, sinó que possiblement la va conèixer per mediació d'un altre, potser el rector de la població. La incoherència de la transcripció, on només es pot reconèixer la paraula *filio*, sembla indicar la falta de perícia del copista.

Pocs anys després la va veure el pare F. Seguer, quan estava trencada en dues parts però encara prou íntegra. Cap a 1760 li va comunicar la troballa per carta a A. Sales, cronista de València i estudiós de les antiguitats. Aquest va guardar una nota amb el dibuix del monument al seu arxiu, que a la seua mort va passar al de G. Mayans, en bona part preservat a la Biblioteca Maiansiana de l'Arxiu del Reial Col·legi Seminari de *Corpus Christi* de València, on encara es conserva i l'hem poguda consultar (Fig. 3). Aquesta nota la va

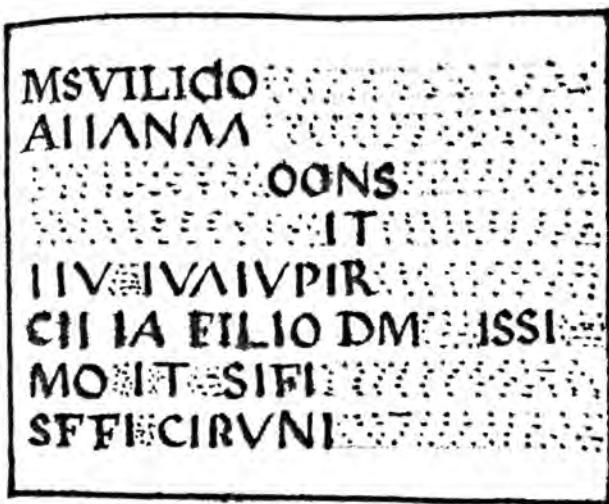

Figura 2. La inscripció CIL II²/14, 767 segons el manuscrit de Cortés (1743).

veure anys més tard el també cronista de València B. Ribelles, que va incloure la inscripció en la seua obra manuscrita sobre les inscripcions valencianes (Fig. 3). Possiblement en 1790 la inscripció va ser vista per A. Valcárcel, que la va incloure en la seua obra manuscrita sobre les antiguitats valencianes, enviada a la RAH en 1805 i editada per Delgado en 1852 (Fig. 4). Valcárcel li va comunicar la troballa a J. F. Masdeu en carta del 22 de febrer de 1790, que la va incloure en dos volums de la seua obra. Aquests són els testimonis més pròxims a la troballa; les referències posteriors provenen totes de les obres publicades, singularment de la de Valcárcel, fins que Corell va consultar els manuscrits de Sales i Ribelles per a la confecció del seu *corpus epigràfic*. La inscripció, doncs, compta amb una llarga llista de referències arxivístiques i bibliogràfiques, i

Figura 3. Segons el manuscrit de Sales (ca. 1760).

presenta una difícil i controvertida lectura que ha donat lloc a diverses interpretacions.

Sobre el lloc concret de la troballa, segons Cortés la inscripció es va trobar "...a tres quartos de hora de la Villa al Poniente"; l'orientació és errònia, ja que aquest lloc està situat al Migjorn. En la nota de Seguer es diu que "*Hallose en Almedíxer termino de Alcalá de Xibert*". Valcárcel també dóna una orientació errònia i l'esmenta a la mateixa partida, on estava "...*suelta en el campo, frente de la casa de D. Senen Vilanova, faltándole la parte superior, porque antes de examinarla se había empleado en el pilar de una casa distante trescientos pasos de aquel sitio*". Aquest autor "...*pudo adquirir una copia de la misma cuando estaba completa, sacada por el padre Felipe Seguer, de la congregación de San Felipe Nerí*". Segons Ribelles, Sales diu que "...*se hallaba (...) en la partida llamada els Almedíxers, en una heredad de Agustín Mañes, a dos leguas de esta Villa: y que el P. Dr. Felipe Seguer la había copiado (...)*".

Pel que fa al material, segons Cortés era "*de piedra ordinaria*". Segons Valcárcel era una ara "*de mármol pardo*", amb la base i cornisa motllurades i el camp epigràfic rodejat per una motllura. En el dibuix de Seguer figura trencada en dues parts, però sencera, i amb el text mig esborrat en les línies 2-4; la part superior sembla conservar l'inici del coronament. Seguer, segons Ribelles, diu que "*era un pedestal*". Valcárcel només va poder veure la part inferior. Quant a les dimensions, segons Cortés "...*tiene cinco palmos de alto y seis de largo*" (115 x 138 cm); si bé l'altura deu aproximar-se a la real, l'amplària és clarament exagerada per ser superior a aquella. Per a Seguer tenia "*de ancho sin las molduras dos palmos, y medio. De alto con las molduras quatro palmos y medio*" (57,5 x 103,5 cm), possiblement unes dimensions més ajustades a la realitat. Com que ara sabem que té el coronament trencat, i potser comptava amb frontó i *pulvini*, podem afirmar sense dubtes que es tractava d'un altar de considerables proporcions llaurat en un sol bloc de pedra.

Cortés, 1743: 63, nº 16; Seguer, en Sales: ms. ca. 1760; Valcárcel, ms. ca. 1805: 55-56, lám. 2, nº 11 = 1852: 8, nº 7-8, lám. 1; Masdeu, 1791: 8, nº 7-8; Masdeu, 1800: 424, nº 1836; Ribelles, ms. 17: 10; Ceán, 1832: 39; Miralles, 1868: 36; *CIL* II 4050; Sarthou, s. a.: 841; Fletcher, Alcácer, 1955: nº III; Ripollès, 1976: 233, nº 3; Alföldy, 1977: 19-20; *AE* 1977: 462; Mayer, 1984: 40, n. 20; Wiegels, 1985: 120, nº 8; Ferrer, 1986: 285-286; Arasa, 1992: 233; *CIL* II²/14, 767; *IRPV* II 89; *HEp* 14, 2005: 123.

M(arco) Sulpicio Ca[lp]ur-
[ni]ano a[n(norum) ---].

[M(arcus) Sulpiciu]s Cris-
[pu]s [---]en[---]

- 5 *Calpurnia Luper-*
cilla filio dulcissi-
mo et sibi
se vivi fecerunt.

"A Marc Sulpici Calpurnià, de (...) anys. Marc Sulpici Crisp (...) i Calpúrnia Lupercil·la feren (aquest monument) en vida per al seu fill afectuosíssim i per a ells mateixos".

Com ja va assenyalar Corell, no és fàcil establir la lectura d'aquesta inscripció fragmentària, desapareguda i transmesa amb diverses variants. Només la font anònima de Cortés i Seguer la van veure completa: el primer la representa sencera, però només amb el text inserit en un rectangle (Fig. 2), i el segon partida en dos fragments, però amb la forma del suport ben detallada (Fig. 3). El dibuix de Seguer ens ha arribat a través de tres còpies: una de Sales, que al seu torn copia Ribelles, i l'altra de Valcárcel, qui només va poder veure la part inferior (Fig. 4). Els quatre dibuixos presenten diferències entre si, que augmenten en les edicions posteriors de l'epígraf, i fins i tot afecten al número de ratlles: si en les quatre còpies assenyalades el text té vuit ratlles, en l'edició de Delgado de l'obra de Valcárcel en té nou, que Hübner amplia en el *CIL* II fins a deu. De més a més, hi ha una diferència entre els dos dibuixos de Valcárcel que representen la inscripció: en el que representa la meitat inferior que ell pogué veure directament figura la r. 6, que no apareix en el que la representa sencera, com ja va assenyalar Hübner. La lectura de les 4 primeres ratlles, entre les quals es troben les més danyades (2-4), ha donat peu a diverses

Figura 4. Segons el manuscrit de Valcárcel (1852).

interpretacions, i particularment la r. 4 presenta una llacuna pràcticament impossible d'omplir. Els dos fragments que ací presentem corresponen a la primera línia, la lectura correcta de la qual ja figura en l'edició de l'obra de Valcárcel i havia quedat resolta en l'edició de Corell que es basava en les còpies de Sales i Ribelles. Contràriament, en el dibuix restituint del monument que apareix en l'edició de l'obra de Valcárcel es llegeix *M. Sulpicio Camer/[---]ano*, el que va portar a Alföldy a restituir el cognom *Camerianus*. Però combinant el text que pot llegir-se en aquests fragments i el visible en les còpies de Sales i Ribelles es pot confirmar que amb molta probabilitat el nom del difunt era *M. Sulpicius Calpurnianus*, ja que les lletres restituïdes s'avenen amb l'espai visible en el dibuix de Seguer. El dibuix de Cortés, a pesar de ser el més antic, és el més inexacte i no aporta pràcticament res a la restitució de les parts més dubtoses del text.

En la r. 2, a continuació del cognom devia figurar l'edat del difunt, a la qual deu pertànyer la A que hi posen les tres còpies. En la tercera només queda la meitat dreta on es veu la terminació *-us* que deu pertànyer al gentilici del dedicant, probablement el seu pare, per la qual cosa hauria de ser *Sulpicius*, i el principi del seu *cognomen*, que acabaria en la r. 4 i hauria de ser *Crispus*. A continuació figurava una part del text d'interpretació controvertida: en els dibuixos de Sales i Ribelles només es veuen dues astes verticals, mentre que en el de Valcárcel es llegeix *[---]en[---]*, cosa que deixa oberta la restitució a diverses possibilitats. Alföldy va proposar inicialment la menció de l'*origo* del pare, que podria ser *leserensis*, mitjançant el qual proposava estendre el territori de la ciutat de *Lesera* (La Moleta dels Frares, Forcall) fins al Maestrat costaner (Arasa, 2009), però en *CIL II*² va posar en dubte aquesta restitució i admetia altres possibilitats. Posteriorment, Corell va creure també que hi devia figurar un ètnic, però creia més adequat *Edebensis* perquè li venia bé per donar suport a la seua proposta de reducció de la ciutat d'*Edeba* esmentada per Ptolemeu al jaciment del Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Terol) (*IRPV II*, 133-140; Corell, Gómez Font, 2005). Realment no es pot restituir la paraula a la qual pertanyien aquestes lletres, que podria ser efectivament un ètnic. A partir de la r. 5 la lectura del text no resulta problemàtica, ja que hi ha una coincidència entre ambdues versions: hi figurava el nom de la mare, la dedicatòria al fill i la fórmula final.

Per que fa a l'antroponímia, el gentilici *Sulpicius* és freqüent per tot arreu (Solin, Salomies, 1994: 178) i es troba ben representat a Hispània (Abascal, 1994: 224-225); en aquesta zona es

troba només en una inscripció de l'Alcora (*IRPV I 540 = M. Sulpicius Lucanus*). Pel que fa al gentilici *Calpurnius*, hom pot dir el mateix que de l'anterior (Solin, Salomies, 1994: 43; Abascal, 1994: 104-106); en aquesta zona està ben representat a *Saguntum*, i cal destacar la seua presència en una altra inscripció trobada en una altra partida del mateix terme municipal d'Alcalà de Xivert (*IRPV II 88 = L. Calpurnius Lascivus*). També podia figurar en la inscripció *IRPV II 90* segons la nova proposta de restitució d'*EDH* i *Hispania Epigraphica*, el que no resultaria estrany si considerem que es va trobar a la mateixa partida. Quant als *cognomina*, *Calpurnianus* és poc freqüent (Solin, Salomies, 1994: 306); també ho és a Hispània, i no és present en aquesta zona (Abascal, 1994: 312). *Crispus* tampoc és molt freqüent (Solin, Salomies, 1994: 320; Abascal, 1994: 339), i trobem el cas més pròxim en un edil de *Saguntum* (*IRPV I 55*). I *Lupercilla* tampoc és molt freqüent (Solin, Salomies, 1994: 355) i no és present en aquesta zona (Abascal, 1994: 339).

Quant al coronament del monument, la línia de fractura que es veu en el dibuix de Seguer és semblant a l'actual, per la qual cosa és possible que aleshores es trobara en un estat semblant a l'actual. Possiblement al centre tenia forma de frontó i en els extrems hi havia dos *pulvini*, segons un model molt difós, i en la seua cara anterior estava decorat amb motius que és impossible reconèixer. Això no obstant, la presència d'un element vertical en el centre recorda les composicions amb un trident, mentre que el perfil arrodonit que s'albira en el costat dret s'aproxima al d'un dofí, motiu freqüent en l'àmbit funerari (Cebrián, 2000: 234-235). La combinació d'ambdós motius, dos dofins afrontats amb un trident al centre, la trobem en el coronament d'una ara de Lliria. Els dofins són prou freqüents en la decoració de monuments funeraris, i poden aparèixer associats amb altres motius centrals del tipus d'un recipient o una corona, com en els casos de sengles coronaments d'altars de València i Benifairó de les Valls (Jiménez, 1995). El coronament no estava llaurat en una peça a part, com succeeix en altres casos de monuments tardans de grans proporcions com una ara de Borriol, de 30 x 80 x 60 cm (*IRPV I 529*), que pot datar-se en el primer terç del segle III. En correspondència amb el coronament, també el sòcol devia estar motllurat, segons es pot veure en els dibuixos de Seguer i de Valcárcel, però aquest era més senzill i constava segons sembla d'una faixa, una *cyma reversa* i un filetó. Les cornises i sòcols alts i amb un perfil motllurat complex, tant en pedestals com en altars, tenen en general una cronologia avançada, entre la

segona meitat del segle II i el segle III (cf. Cebrián, 2000: 130, 183-184, 219-220), segons es pot veure en alguns exemples de dedicatòries imperials de *Valentia*, com ara el pedestal de Claudi II el Gòtic que data de l'any 269 (IRPV V 23), i alguns altars funeraris (IRPV V 55). Precisament per la forma del suport i el formulari proposem una datació entre la segona meitat del segle II i la primera del III.

Aquesta inscripció, com possiblement també l'altra trobada a la mateixa partida d'Almedíxer (IRPV II 90), deuen procedir d'una vil·la existent en aquesta zona. La profunda transformació a què ha estat sotmesa per a la plantació de cítrics és possible que n'haja fet desaparèixer les restes. A banda de les inscripcions, Cortés ja indica que "se ven muchos vestigios y piedras de silleria". Valcárcel (1852: 8, n° 6-10, lám. 1) esmenta altres restes arqueològiques que possiblement procedien d'aquesta vil·la: una pàtera de marbre blanc de 9 polzades de diàmetre en la vora (20 cm) i poc menys de 5 cm en la base (11 cm), i el que l'autor creu que pot ser un *pondus* també de marbre, amb tres incisions que podien indicar el pes. També Ceán (1832: 38-39) recull, a més a més, la troballa de monedes de *Celsa*, *Dertosa*, *Bilbilis* i *Calagurris*. D'altra banda, Valcárcel (1852: 6-8, n° 4-5) també esmenta en aquest lloc diverses troballes pertanyents a un assentament ibèric tardà no localitzat: "en el despoblado llamado Almedijar, (...) donde se descubren ruinas que parecen anteriores á la dominacion romana", es van trobar diversos asos de *Titum* i una dracma d'*Arse* (Arasa, 2001: 88). En les nostres prospeccions a primeries de la dècada de 1990 només vam trobar un fragment de rajola o *tegula* en un punt pròxim, però ja en el terme municipal de les Coves de Vinromà (Arasa, 1995: 732-733). Malgrat la falta de dades sobre el jaciment, a través d'aquesta inscripció coneixem almenys el nom del que possiblement degué ser el propietari de la vil·la a cavall entre els segles II i III, *M. Sulpicius Crispus*, així com de la seua esposa i fill.

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*. Murcia.
- ALFÖLDY, G. (1977): *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*. Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica 55. Valencia.
- ARASA I GIL, F. (1992): "Els mil·liaris del País Valencià". *Fonaments* 8: 232-269. Barcelona.
- ARASA I GIL, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*. Tesi Doctoral. Universitat de València. València.
- ARASA I GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament iberoromà i importacions itàliques en els segles II-I aC*. Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica 100. Valencia.
- ARASA I GIL, F. (2009): *La ciutat romana de Lesera*. Vinaròs.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832): *Sumario de la antigüedades romanas que hay en España*. Madrid.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2000): *Titulum fecit. La producción epigráfica romana en tierras valencianas*. Madrid.
- CIL II = HÜBNER, E. (1869): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, II. Berlin.
- CIL I²/14 = ALFÖLDY, G., MAYER, M. i STYLOW, A. U. eds. (1995): *Corpus inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL I²/14), fasc. 1*. Berlin.
- CORELL, J. i GÓMEZ FONT, X. (2005): "Localización y estatuto jurídico de Edeba/Adeba (Ptol. 2, 6, 64). Una nueva propuesta". *Sylloge Epigraphica Barcinonensis V*: 65-80. Barcelona.
- CORTÉS, A. (ms. 1743): "Antigüedades. Diez inscripciones halladas en Tortosa". En Ripoll Vilamajor, J., *Papers d'Història* 9, Arxiu Comarcal d'Osona.
- EDCS = *Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby*: <http://www.manfredclauss.de/> (7/06/2014).
- EDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg*: <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html.en> (7/06/2014).
- FERRER MAESTRO, J. J. (1986): "Los límites del conventus iuridicus tarraconensis y el problema de Bisgargis". *Estudis Castellonens* 3: 275-286. Castellón.
- FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1955): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura XXXI*: 316-353. Castellón.
- Hispania Epigraphica*: <http://eda-bea.es/> (7/06/2014).

- IRPVI = CORELL I VICENT, J. (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià. I. (Saguntum i el seu territori)*. València.
- IRPVII = CORELL I VICENT, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*. València.
- IRPVV = CORELL I VICENT, J. (2009): *Inscripcions romanes del País Valencià. V. Valentia i el seu territori*. València.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (1995): "Un monumento funerario romano en forma de altar procedente de Valencia". *Saguntum* 29: 211-220. Valencia.
- MASDEU, J. F. (1783-1805): *Historia crítica de España y de la cultura Española*. Vols. IX (1791) i XIX (1800). Madrid.
- MAYER, M. (1984): "Epigrafía Hispánica y transmisión literaria con especial atención a la manuscrita". *Epigraphie Hispanique*: 35-53. Paris.
- MAYER, M. i RODÀ, I. (1985): "L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats". *Fonaments* 5: 161-186. Barcelona.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de Castellón de la Plana*. Castellón.
- RIBELLES, B. (ms. 17): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*. Arxiu PP. Dominics de València (segle XIX).
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1976): *Sinopsis de epigrafía latina castellonense*. Monografías de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 1. Castellón.
- SALES Y ALCALÁ, A. (ms. s. a.): *Noticias varias del Reino de Valencia*, II. Biblioteca Maiansiana, 688. Arxiu del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi. València
- SOLIN, H. i SALOMIES, O. (1994): *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Hildesheim.
- SARTHOU CARRERES, C. (s. a.): *Provincia de Castellón*. Geografía General del Reyno de Valencia. Barcelona.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. Memorias de la Real Academia de la Historia [ms. 1803]. Madrid.
- WIEGELS, R. (1985): *Die Tribusinschriften der Römischen Hispanien*. Madrider Forschungen 13. Berlin.